

управління); переліку газетних публікацій за результатами проведених опитувань. Крім того, як блискучий аналітик І.Попова чудово використовує і результати інших досліджень провідних соціологічних центрів і колективів, які працюють у цьому проблемному полі.

Зрештою, слід зазначити виховну, моральну значимість рецензованого дослідження. Ця книжка має стати солідним “історико-соціологічним путівником” для молодого покоління нашої країни (насамперед для молодих учених: істориків, соціологів, філософів), допоможе орієнтуватися в океані суперечливих фактів, оцінок, інтерпретацій найскладнішого періоду в житті українського суспільства, що його описує й діагностує автор монографії.

Хотілося б висловити надію, понад те — впевненість, що Ірина Марківна продовжуватиме свій “діагноз”, благо, бурхливі, насичені, неординарні події початку ХХІ століття просто “вимагають” цього, надаючи масу дуже цікавого, вельми складного (для аналізу) матеріалу.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу теорії, історії та методології соціології Інституту соціології НАНУ

Номо Post-Soveticus: з приводу дослідження пострадянських ідентичностей і толерантності в Україні та Росії

Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л.Дробужевой, Е.Головахи. — К.: ИС НАНУ; М.: РАН, 2007. — 280 с.

Нещодавно опублікована спільна праця українських і російських соціологів, що являє собою результат дослідницького проекту “Національно-громадянська ідентичність і толерантність в Росії та Україні: порівняльний аналіз”, безумовно, є вагомим внеском у розвиток сучасних соціальних досліджень обох країн. Автори книги не ставили собі за мету пропонувати будь-які практичні рекомендації й, тим

паче, реформулювати ідеологеми національно-державного будівництва в Україні та Росії. Утім, така, базована на результатах соціологічних досліджень, об'єктивна наукова експертиза багатьох соціокультурних аспектів утвердження двох пострадянських громадянських націй — української та російської — робить цю працю вельми актуальною для осмислення й оптимізації чинних політичних стратегій формування та модернізації етнічних, національно-громадянських і демократичних ідентичностей в Україні та Росії.

Тема ідентичностей в усьому постмодерному розмаїтті їх — від традиційних, етнокультурних, локальних, конфесіональних до громадянських, політичних, цивілізаційних, транснаціональних і навіть глобальних — мабуть, один із найактуальніших предметів соціальної науки кінця ХХ — початку ХХІ століть. І це має свої причини. Для сучасного суспільства характерною є взаємодія комплексних чинників відтворення і формування ідентичностей. Вияви цих обставин у сучасному глобальному світі багатоманітні: міжцивілізаційні й міжкультурні конфлікти; ефекти новітніх медійних мобілізацій етнокультурних спільнот, що долають державні кордони; загрози тероризму, які часто дістають ідеологічне й культурне виправдання у дискурсі спротиву “пригноблених”, віктимізованих або “виключених” ідентичностей; ескалація інонаціональних та інокультурних громад і спільнот, а також активне розширення їхніх анклавів у Західній Європі; актуалізація транснаціональних ідентичностей (мусульманської, європейської, слов'янської). В одній із недавніх своїх праць американський експерт С.Гантингтон порушує питання: “Хто ми?” [1]. Він убачає загрозу дезінтеграційних етнокультурних процесів, що підривають традиційні англо-протестантські підвалини американської ідентичності й самий міф про нову націю як “плавильний тигель” багатьох етносів і культур — мабуть, найуспішніший сучасний проект націєтворення. Очевидно, що тема формування, підтримки й відтворення ідентичностей конче актуальна і для багатьох “успішних” націй.

Вона є тим паче затребуваною в пострадянських суспільствах і державах, зокрема в Україні та Росії, які перебувають у складних процесах суспільних трансформацій. І якщо для України з її поки ще нетривалим періодом утвердження державної незалежності в новітній історії тема національно-державного будівництва є вже звично актуальною й зримо окресленою в національному, політичному і науково-експертному дискурсах, то російська аналогічна проблематика модернізації “національного проекту” не лише недостатньо висвітлена в нашій літературі, а й не настільки очевидна для українського читача. Проте, як переконливо показують автори спільної праці, обидві країни, обидва суспільства і їхні еліти по-своєму й у різних національно-державних дизайнах (унітарному для України й федеративному для Росії) намагаються розв'язувати подібні проблеми формування нових модерних націй у контексті співіснування різних — радянських, пострадянських, національних, громадянських, культурних, мовних, конфесіональних ідентичностей. Іншими словами, проекти *homo post-soveticus* в обох країнах є відкритими й такими, що розвиваються за власною логікою і соціокультурною динамікою, де поєднуються спільне й особливе для обох країн.

Серед багатоманіття цих самоусвідомлень автори концентрують свою увагу на національно-громадянських ідентичностях як найважливішому символічному, політичному і практичному ресурсі інтеграції соціально, культурно й етнічно диференційованих суспільств кожної держави. У своєму методологічному підході дослідники аргументовано обґрунтовують застосування цього концепту (близького за значенням до усталених в англомовній літературі понять політичної або, коректніше, громадянської нації — *civic nation* [див.: 2]). Цей вибір зумовлений не лише багатоманіттям маніфестацій сучасної ідентичності, а й ідеологічно дотриманою для радянських часів семантикою поняття нації як етнокультурного феномена, яка й

досі домінує в пострадянському дискурсі. І хоча поняття “нація” (а також його похідні — “національна держава”, “національні інтереси” тощо) вже активно використовуються в його громадянсько-правовому значенні в сучасних політичних практиках і в науковій сфері обох країн, однак дотепер стабільно зберігається його первинно етнокультурна конотація. В Україні, приміром, чимало політиків, особливо лівої політичної орієнтації, воліють замість категорії “нація” вживати звичніше, але, за суттю, не менш двозначне поняття — “народ”.

Слід також зауважити, що громадянська нація або національно-громадянська ідентичність — усе ж таки не “стерильна” категоріальна абстракція, позбавлена жодних етнокультурних, мовних чи релігійних контекстів і наповнень. Як справедливо наголошує авторитетний канадський дослідник В.Кимличка, в такому тлумаченні громадянської нації ставлення до національної культури й етнічна належність індивіда розглядаються подібно до релігійної віри [3, с. 103], тобто як сфера приватного, де громадяни можуть вільно визначати свою етнокультурну ідентичність без втручання держави. Розвитком цієї позиції є сумнівне й назагал нереалістичне твердження про можливість існування національно нейтральної (або етнічно не zaangażованої) держави, а також міркування стосовно нібито несумісності принципів індивідуальної свободи з принципами національної належності.

Понад те, громадянська ідентичність — не лишень юридично-правова атрибутція належності індивідів різних країн до інституту їхнього громадянства (втім, навіть цей, здавалося б, формальний аспект — предмет радше юридичний, ніж соціологічний, також проблематизується в сучасному світі масових міграцій). Дедалі частіше сучасні теоретики (Ю.Габермас, Ч.Тейлор та інші) говорять про концепцію “активного громадянства”, що охоплює, крім формально-юридичних засад, такі сутнісні цінності й установки, як патріотизм, гордість за країну, політична участь громадян, їхня толерантність і здатність до визнання соціокультурних відмінностей (етнокультурних, мовних, релігійних). Тому цілком обґрунтовано, що така ціннісна характеристика активного громадянства і національно-громадянської ідентичності, як толерантність, в українському і російському контекстах також є не менш значимим предметним полем дослідження.

Серед запропонованих у книжці актуальних досліджень проблематики толерантності, зокрема міжетнічної, в різних її виявах в обох країнах (у молодіжному середовищі, у контексті міграційних потоків та у сфері релігії) слід виокремити застосування класичної соціологічної методики Е.Богардуса, побудованої на шкалах соціальної дистанції. Ця методика була ефективно адаптована і розвивалася від початку 1990-х років Н.Паніною для досліджень міжетнічної толерантності в Україні. Слід, утім, зауважити, що висновки цих досліджень, які демонструють певні тенденції ізоляціонізму в Україні на початку 2000-х років, можуть бути інтерпретовані радше не як загроза посилення ксенофобійних настроїв у масовій свідомості, а як “побічний продукт” формування власної національної ідентичності через певне дистанціювання і навіть протиставлення себе та “інших”.

Понад те, логіка утвердження української національної ідентичності великою мірою і виявляється у такому дистанціюванні або, точніше, — розрізненні поміж, наприклад, українцями та росіянами (“Україна не Росія”).

Проблема, принаймні для українців, не є вигаданою. Згідно з даними опитування, проведеного Левада-Центром 7 грудня 2007 року, майже половина респондентів-росіян вважають, що росіяни й українці — це один народ [4].

До того ж усе пізнається у порівнянні. Згідно із результатами порівняльного дослідження країн східної посткомуністичної Європи кінця 1990-х років, українські респонденти виявилися найбільш схильними до прийняття законодавчо ухваленої в країні ліберальної концепції громадянства (90% респондентів). Для порівняння: угорські респонденти того самого дослідження продемонстрували найвищий рівень

підтримки етнічної концепції громадянства (44%) і виявили найменший рівень підтримки його ліберальної концепції (26%) [5, с. 19].

Соціологічний підхід до проблематики національно-громадянських ідентичностей в Україні та Росії, що реалізується дослідниками в межах аналізованого проекту, передбачає, що формування їх перебуває в складній взаємодії ініційованих елітами процесів — політичного конструювання “згори” з використанням архаїчних, примордіальних засад нації (колективна історична пам’ять і міфи, мова як нацїєтвірний чинник, пантеони героїв, символічні ритуали єднання й солідарності спільноти тощо), з одного боку, і самоорганізаційних ідентифікаційних практик “знизу”. Автори показують численні аспекти цього, по-своєму унікального, процесу народження, власне кажучи, нових політичних націй — української та російської. Однак цей процес, що відбувається в нових соціокультурних обставинах глобалізації, часто відтворює у концентрованій, історично спресованій формі спільні закономірності виникнення модерних європейських націй періоду XVIII–XIX століть (які виявляються, зокрема, в особливій ролі держави й національних еліт у нацїєтвірних процесах). В ідеологічній сфері процес формування, відтворення й індокринатії смислів ідентичностей простежується дослідниками у співіснуванні та переплетенні дискурсів травматичної історичної втрати (єдиного радянського простору, колишньої “нової історичної спільноти” радянських людей) і нових історичних здобутків, у нових інтерпретаціях і міфологізаціях історії, часом конфліктних (приміром, у зверненні лідерів обох країн до спільної історичної спадщини Київської Русі та різних ідеологічних оцінках радянського минулого), у суперечці ідеологій “цивілізаційного вибору” в політичних дискурсах обох країн. У своїй концептуальній основі ідеологія будь-якого національно-державного будівництва, безумовно, передбачає також протидію різним підходам до розуміння і процесу формування нації, відповідних дизайнів організації національної держави (у варіаціях від етнократичного до національно-громадянського), а також — різні інтерпретації народного суверенітету, ролі громадянського суспільства і моделей демократії (від президентсько-парламентської або парламентсько-президентської до особливого “третього шляху” через так звану “керовану демократію”).

Аналіз реальних практик формування національно-громадянських ідентичностей і толерантності в Україні та Росії — друга не менш важлива складова розгляданого дослідницького проекту. На підставі соціологічних досліджень, що включають як моніторингові опитування, так і якісні методи збирання соціологічної інформації, автори книжки аналізують такі актуальні аспекти цих процесів у кожній із цих країн, як практики етнокультурного дистанціювання і зближення, ізоляціонізму і толерантності, співвідношення між етнічною і національно-громадянською ідентифікацією, тренди ідентичностей у генераційному ракурсі, проблеми толерантності й ідентичності за умов нового міграційного припливу, вплив релігійної й професійної ідентичності на процеси формування національно-громадянських ідентичностей та етнонаціональної толерантності

І хоча, як визнають самі автори, дослідження цієї проблематики в обох країнах унаслідок об’єктивних обставин не завжди були строго зіставними (наприклад, з єдиною вибіркою й одним опитувальним інструментарієм моніторингових опитувань), проте загальний методологічний підхід, чітке визначення предмета й об’єкта дослідження, принципів добору вибірових сукупностей, а також ефект злагодженої командної роботи наукових колективів обох країн забезпечили в результаті коректне, актуальне й інноваційне порівняльне дослідження.

Вивчення взаємодій між ідеологією та практикою у формуванні національно-громадянських ідентичностей у таких близьких і схожих, але водночас різних країнах, як Україна і Росія, є корисним і потрібним не лише тому, що воно є одним із перших у реалізації комплексного підходу до цієї проблематики. Порівняльне до-

слідження, за визначенням, інформативніше, актуальніше і, мабуть, цікавіше, ніж обмежене аналізом матеріалу кожної з цих країн. Саме порівняння, паралелі та відмінності часто допомагають дослідникам (як, утім, і вдячному читачеві) краще зрозуміти своє суспільство або (як справедливо зазначають автори, оцінюючи свій досвід роботи в цьому спільному проєкті) “побачити те, що не завжди є очевидним при погляді зсередини”.

Література

1. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2004.
2. Степаненко В. Сучасний соціологічний словник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 192–195.
3. Kymlicka W. Minority Nationalism within Liberal Democracies // The Rights of Nations. Nations and Nationalism in a Changing World / Ed. by D.M. Clarke, C. Jones. — N.Y., 1999. — P. 100–126.
4. <http://www.levada.ru/press/2007120702.html>.
5. Wallace C. Xenophobia in Post-Communist Europe. — Glasgow, 1999.